

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה לג: דיני תפילה: דברים החופזים אותו

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה לג: דיני תפילה: דברים החופזים אותו

רקע

להשלמת חמשת הדברים המעכבים את התפילה, נעסוק בסוגיה זו ב"דברים החופזים אותו". את עיקר הסוגיה למדנו בהלכות קריאת שמע [סוגיה נא עמ' 237], וכעת אנו משלימים את הנושאים שלא עסקנו בהם שם.

מקורות

- א. גמ' כד. כד: "ואמר ר' חנינא אני ראיתי את רבי שגיהק... אלא לשמוע דבר זה דיי"
- ב. תוס' ד"ה וממשמש, ואומר
רי"ף טו. טו: "המשמיע קולו בתפלתו... ורמה במותינו ומתפלל"
תלמידי רבינו יונה ד"ה ואי, מבליעו, ואסור, אבל, מהלך, וכשיכלה
רמב"ם הל' תפילה פ"ד הל' א, י-יד
טור סי' קג
ג. תרומת הדשן סי' טז
ד. שו"ע סי' צז, ומשנה ברורה
סי' קג, ומשנה ברורה

טור סי' קג

היה עומד בתפלה ונתעטש, פירוש שיצא ממנו רוח דרך מטה, ממתין עד שיכלה הריח וחוזר ומתפלל. ביקש להתעטש, הולך אחרי ד' אמות ומתעטש וממתין עד שיכלה הריח, וכשיכלה הריח חוזר למקומו ואומר: רבון העולמים יצרתנו נקבים נקבים חלולים חלולים, גלוי וידוע לפניך חרפתנו וכלימתנו, חרפה וכלימה בחיינו רמה ותולעה במוותנו; וחוזר למקום שפסק. המתעטש בתפלתו: למטה - סימן רע לו, למעלה - סימן יפה לו, שכשם שעושין לו נחת רוח למטה שהעטישו הוא נוח לאדם כך עושין לו נחת רוח למעלה.

תרומת הדשן סימן טז

שאלה. הא דאמרינן פרק מי שמתו: היה עומד בתפילה ובקש להתעטש מרחיק ד' אמות ומתעטש וממתין עד שיכלה הרוח ויאמר רבון העולמים כו', והנה לא ראינו בזמנינו אפילו מן המדקדקים במעשיהם שנהגו לעשות כך ואף על פי שכמעט אי אפשר הוא שלא אירע להם ושלא נצטרכו לכך, שאם היה עושים כך צריכים לעקור רגליהם בתפלה ולחזור וזה היה נראה לרבים וזה לא ראינו. מה טעם בדבר יש.

תשובה. יראה דאין למצוא טעם מבואר בדבר שלא לנהוג כראוי דפסק תלמודא בהדיא וכן המחברים מייתי לה לפסק הלכה ולא חלקו כלום בדבר... לא ידעינן שפיר צד היתר שלא ירחיק ד' אמות אלא מטעם דהיה מתבזה ומתבייש בדבר מפני הציבור שירגישו בדבר, וכל שכן אם הוא ש"ץ שיתבזה ויתבייש ביותר, דאמרינן בשילהי המוציא יין: הנכנס לסעודת קבע יבדוק עצמו קודם פעמים, ופירש רש"י דגנאי יהא לו אם יצטרך לילך לצרכיו מתוך הסעודה, וכל שכן העומד

בתפלה וכל שכן ש"ץ שיהיה לו גנאי גדול ולביזוי שירגישו רבים שאין גופו נקי בעמדו לפני המלך ב"ה, וגדול כבוד הבריות. ונראה דאין צריך נמי נוסח דרבון העולם, דשמא לא נתקן אלא במרחק ממעמדו שאז מורגש ונראה בושתו וכלימתו כדמשמע קצת הנוסח, ולפי טעם זה הא דחייבו חכמים להרחיק ד' אמות ולומר רבון כו' איירי דוקא במתפלל ביחיד דליכא התם ביזוי וזילותא... ומכל מקום קשה הדבר מאד לבדות חילוקים מן הדעת שאינם אפילו רמוזים בתלמוד ופסק הגאונים מהך מילתא.

הסבר הסוגיה

אמר רבי חנינא: אני ראיתי את רבי שגיהק ופיהק ונתעטש ורק וממשמש בכגדו אבל לא היה מתעטף וכשהוא מפהק [בגרסת הרי"ף במקום: "וכשהוא מפהק" כתוב: "ולא"] היה מניח ידו על סנטרו. [גמ' כד.]

הגמ' מצביעה על סתירה בין עדותו של רבי חנינא לבין הברייתא האומרת: "מגהק ומפהק הרי זה מגסי הרוח, המתעטש בתפלתו סימן רע לו ויש אומרים ניכר שהוא מכוער, הרק בתפלתו כאילו רק בפני המלך". ומתרצת הגמ', שבמגהק ומפהק בתפילה יש לחלק בין אונס לרצון: גסות רוח לגהק ולפהק לרצונו, אך רבי עשה כן לאונסו. לגבי התעטשות לא ניתן לחלק בין אונס לרצון, שהתעטשות לעולם באונס, ולכן מחלקת הגמ' בין התעטשות בתפילה שהיא סימן יפה, לבין הפחה בתפילה שהיא סימן רע. לגבי יריקה אומרת הגמ' שאסור לרוק לפניו, אלא צריך להבליע רוקו בכגדיו, ואם הוא אסטניס, יכול לרוק לאחוריו¹. לגבי יריקה בתפילה מסבירים תלמידי רבינו יונה [טו: ד"ה ואין] שאסור לירוק דרך גאווה, "אך אם אינו יכול לעמוד בלא ריקה מותר לו לרוק, שיותר טוב שישב בנקיות משהיה בקוצר רוח". הם מביאים את דברי הירושלמי, שמותר לרוק לאחוריו או לצד שמאל אך אסור לצד ימין, ומסבירים שכשם שמצאנו שהפוסע שלושה צעדים לאחוריו הופך תחילה לשמאלו שהוא ימינו של הקב"ה, כך איסור יריקה לצד ימין, אינו לימינו של המתפלל אלא לימינו של הקב"ה שהוא שמאלו של המתפלל. הטור [סי' צו] אינו כותב שהאיסור לירוק לימין הוא לימינו של הקב"ה, ומשמע שדעתו שאסור לירוק לימינו של המתפלל. מסביר הדרכי משה [סי' צו אות א], שהפוסע לאחוריו הרי הוא כתלמיד הנפרד מרבו המשים השכינה כנגד עיניו, ולכן חולק כבוד תחילה לימינו של הקב"ה, אך הרק בתפלתו הרי כאילו שכינה מסתלקת ממנו, ולכן אין לו לכבד את ימינו של הקב"ה, אלא את הימין שלו². הרמב"ם [הל' תפילה פ"ד הי"א] פוסק שמותר לירוק לאחוריו בלבד. נראה שלדעתו הבבלי חולק על הירושלמי, והלכה כבבלי.

¹ כך משמע מתלמידי רבינו יונה [טו: ד"ה ואין], אך הרמב"ם [פ"ד הי"א] פוסק: "וזורקו בידו לאחוריו", משמע שירוק לתוך ידו וזורק מידו לאחוריו. כך משמע גם מרש"י [ד"ה פתקיה]. לדעתם נראה לפרש שיריקה שלא לתוך ידו מגונה אף כשירוק לאחוריו [אך מדברי האליה רבה (סי' צו אות ד) והמשנה ברורה (סק"ז) משמע שאין מחלוקת בין הראשונים].

² עיין בבית יוסף (סי' צו סע' ב ד"ה ומורי) שכתב הסבר נוסף, ובב"ח (ד"ה וכתב) שכתב כעין הסבר הרמ"א.

לגבי הפחה מביאה הגמ' שתי ברייתות. הברייתא הראשונה אומרת: "היה עומד בתפלה ונתעטש ממתין עד שיכלה הרוח וחוזר ומתפלל", והשנייה: "היה עומד בתפלה ובקש להתעטש, מרחיק לאחוריו ארבע אמות ומתעטש וממתין עד שיכלה הרוח, וחוזר ומתפלל ואומר רבונו של עולם יצרתנו נקבים נקבים חלולים חלולים גלוי וידוע לפניך חרפתנו וכלימתנו בחיינו ובאחריתנו רמה ותולעה; ומתחיל ממקום שפסק". משמע מפשטות הברייתות, שאת תפילת "רבונו של עולם" אומר רק כשביקש להפיח והרחיק ארבע אמות לאחוריו, אך כשהפיח תוך כדי התפילה, ממתין עד שיכלה הרוח וממשיך בתפילתו ללא אמירת "רבונו של עולם". כך משמע גם מהרמב"ם [הל' תפילה פ"ד הי"ב] ומהטור [סי' קג]. מתלמידי רבינו יונה [טו: ד"ה וכשיכלה] המקשים מדוע אין אומרים "רבונו של עולם" כשמים שותתים לו על ברכיו, משמע שאומר "רבונו של עולם" אף אם הפיח בתפילתו.

הראשונים נחלקו גם במקום אמירת "רבונו של עולם". הרמב"ם [פ"ד הי"ב] פוסק: "בקש להוציא רוח מלמטה... מהלך לאחוריו ארבע אמות... ואומר רבון כל העולמים... וחוזר למקומו ומתפלל", מפורש שאומר "רבונו של עולם" במקום ההפחה, ואחר כך חוזר ומתפלל. הטור [סי' קג] חולק ולדעתו, חוזר למקומו ואומר "רבונו של עולם".

נראה להסביר שהרמב"ם והטור חולקים בהבנת אמירת "רבון העולמים". הטור סובר, שאמירת "רבון העולמים" היא חלק מתפילתו: אדם שהפיח מוסיף לתפילתו תפילה המתארת את חרפתו ואת כלימתו; כיוון שאמירה זו היא חלק מהתפילה, אומרים אותה במקום שבו מתפללים את שאר התפילה. הרמב"ם סובר, ש"רבון העולמים" אינו חלק מהתפילה, אלא "התנצלות" על כך שהפסיק מתפילתו; כיוון שאמירה זו אינה חלק מהתפילה, אומרים אותה במקום ההפחה.

הבנה זו בשיטת הרמב"ם מסבירה גם את שיטתו שאומרים "רבון העולמים" רק כשהרחיק ארבע אמות ואחר כך הפיח. תפילה מוגדרת כעמידה לפני המלך, ולכן כשאדם מרחיק ארבע אמות בתפילתו הוא מפסיק את תפילתו, והפסקה זו דורשת התנצלות. כשאדם מפיח תוך כדי תפילתו הוא עדיין עומד לפני המלך, והשהייה שהוא שווה עד שיכלה הרוח אינה מהווה הפסקה בתפילתו. כיוון שלא הפסיק, אינו צריך לומר "רבון העולמים" [הטור אינו יכול להסביר הסבר זה, והוא צריך להסביר שאין אומרים "רבון העולמים" כשהפיח בתפילתו כהסברו של תרומת הדשן [סי' טו], שתפילה זו מתארת את בושתו וכלימתו, ועיקר בושתו כשמרחיק ד' אמות].

תרומת הדשן [סי' טז] שואל מדוע מעולם לא ראינו שאומרים "רבון העולמים" בתפילה? הוא מעלה אפשרות שדין זה נאמר כשמתפלל ביחידות, אך המתפלל בציבור אינו צריך להרחיק ד' אמות מפני כבוד הבריות, כדי שלא יתבייש ברבים.

הראשונים נחלקו בשתי מחלוקות נוספות בהסבר הסוגיה:

א. רבי חנינא מעיד שרבי "ממשמש בכגדו אבל לא היה מתעטף". רש"י [ד"ה וממשמש] מפרש: ממשמש בגדו להעביר כינה העוקצתו, אך לא היה מתעטף בטלית כשנפלה ממנו. הר"ח [בתוס' ד"ה וממשמש] מפרש ששני הדברים מתייחסים לטלית. הוא תיקן את מקום הטלית שלא תיפול מעל ראשו, אך אם כבר נפלה - לא היה מתעטף בה, כדי שלא להפסיק

בתפילתו [בתוס' משמע שאם נפלה מעל ראשו לא היה מחזירה, מתלמידי רבינו יונה (טו: ד"ה ואסור) משמע שרק אם נפלה לקרקע לא היה מחזירה]. תלמידי רבינו יונה רצו ללמוד מכאן שאסור לקחת סידור באמצע התפילה, אך למעשה הם אומרים שכיוון שצריך את הסידור לצורך התפילה, מותר לו לקחתו כשהכינו לפניו.

ב. גרסת הגמרות שלנו בעדותו של רבי חנינא היא: "וכשהוא מפהק היה מניח ידו על סנטרו", ומסביר רש"י [ד"ה על סנטרו], שצריך לכסות את פיו מפני שגנות שתיראה פתיחת פיו. הרי"ף [טו: ג] גורס: "אבל לא היה מתעטף ולא היה מניח ידו על סנטרו". אסור להניח ידו על סנטרו, מפני שזו דרך גאווה ואסור לעמוד לפני ה' בתנוחה של גאווה.

סיכום

בסוגייתנו למדנו כמה הלכות בדיני תפילה:

- א. אסור לגהק ולפהק לרצונו, וכשמפהק ומגהק לאונסו, חייב (לדעת רש"י) לכסות את פיו.
- ב. אסור לירוק בתפילה, וכשחייב לירוק, ירוק לאחוריו או לשמאלו ולא לימינו. לדעת הרמב"ם אסור לירוק גם לשמאלו, ולדעת תלמידי רבינו יונה אסור לרוק לשמאלו שהוא ימינו של הקב"ה, אלא ירוק לימינו.
- ג. הצריך להפיח מרחיק לאחוריו ד' אמות, ממתין עד שיכלה הרוח, אומר "רבון העולמים וכו'" וחוזר לתפילתו. לדעת הרמב"ם אומר "רבון העולמים וכו'" לפני שחוזר למקומו, ולדעת הטור אומר זאת לאחר שחוזר למקומו. מתלמידי רבינו יונה משמע שאומר "רבון העולמים" אף כשהפיח במקומו. תרומת הדשן מעלה אפשרות שהמתפלל בציבור אינו צריך להרחיק ד' אמות, כדי שלא יתכייש ברבים.
- ד. רש"י לומד מסוגייתנו שמותר להעביר כינה העוקצתו.
- ה. אסור להחזיר טלית שנפלה ממנו, אך מותר לתקנה שלא תיפול.

הלכה

השו"ע [סי' צו סע' א] פוסק שהמגהק ומפהק לאונסו יניח ידו על פיו כדי שלא תיראה פתיחתו. עוד הוא פוסק שאסור לירוק בתפילה, וכשחייב לירוק מבליעו בכסותו, ואם אינו יכול לירוק לאחוריו. והרמ"א מוסיף שאם אינו יכול לירוק לאחוריו, יכול לירוק לשמאלו [סע' ב]. השו"ע [סע' ג] פוסק שמותר למשמש בבגדיו להסיר כינה שעוקצתו, אך לא יסירה בידו. וכן שמותר להחזיר טלית שנשמטה ממנו, אך אסור להחזירה כשנפלה כולה [סע' ד].

השו"ע [סי' קג] פוסק כי המפיח בתפילתו ממתין עד שיכלה הרוח וחוזר ומתפלל, ואם ביקש להפיח ואינו יכול להעמיד עצמו, הולך ד' אמות לאחוריו ואומר "רבון העולמים וכו'". השו"ע פוסק כרמב"ם שאומר "רבון העולמים וכו'" במקום ההפחה וחוזר למקומו וממשיך תפילתו, אך המשנה ברורה [סק"ו] פוסק כחיי אדם שיאמר "רבון העולמים וכו'" במקום תפילתו. הרמ"א [סע' ב] פוסק כתרומת הדשן, שהמתפלל בציבור, אינו מרחיק לאחוריו, וממילא אינו אומר "רבון העולמים וכו'" כלל.